

ZSÁMBOKY JÁNOS LEVELEI BATTHYÁNY BOLDIZSÁRHOZ

Takáts Sándor közléséből már több mint hetven éve ismeretes, hogy „Az 1582-ik évben egy névtelen magyar író jelenti Batthyáynak, hogy Pannonius epigrammáit conferálja, mert igen hamisan írták s újra kinyomatja. Ugyanez a névtelen egy görög könyvről írja: Mását leíratnám, azután aztat Norinbergába Camerarius-nak, vagy Heidelbergába Erasmusnak [!], ki ezfélehez igen tudós, ha tetszenék elküldeném ... és ha kinyomatnák hát nagyságodnak dedikálnák. Vertálásban és nyomásban idő telik.” Az akkor a körmendi Batthyány-levéltárban lévő levelet Takáts kelet és aláírás nélkülinek találta, mégis, mivel abban említés történik korabeli eseményekről, megírását 1582-re tette.¹ Takáts közlését vette át Barlay Ö. Szabolcs, de csak a görög könyvről, és azt még mindig ismeretlen levélírónak tulajdonítva, a Batthyány–Clusius–Zsámboky-kör alkímiai érdeklődésével hozta kapcsolatba.²

A levél az időközben az Országos Levéltárba került Batthyány-levéltárban a miszilis levelek között 54236. számon ma is megtalálható. Írója Zsámboky János, ezt a kézírásról első tekintetre megállapíthatjuk, de erről tanúskodik szigljája is a levél végén. A levél teljes szövege a következő:

(*Címzés:*) Illustrissimo ac Magnifico Domino, Domino Balthasaro de Bathyan, S. Caesareae Regiaeque Maiestatis et Consiliario et Domino, patronoque gracioso Nemethwywaro

Illustre ac Magnifice Domine S. servitutum perpetuam. Equos accepi, gratias ago V. M. perpetuas, ac pretium eorum cupio intelligere. Jollehet ammy zeugsegre feokeppen kiwanta felesighem, alesh ha tarthattya arra sokaig, merth nagh haboroba vaghiunk az praedicatorok tiltasban, es eorok papy hadban. Deus adhibeat gratiam, et rectum oculum. Rhabarb. az eghiz varosba io ninczen, es panassokodnak az Doctorokis, Myndazaltal köldek Nagh. Ez, olly dragais az hytwana, hogh mazfel latot 2 f adnak, ky soha nem volt. Ha Nagh. kold által Veneczebol hozatna, diczirnem, merth az Rhabarbaromnak az ighen iowa io.

¹ TAKÁTS Sándor, *Rajzok a török világból*, I, Bp., 1915, 36. A levél megemlékezik arról, hogy Huszár Péter Bécsben fogságban van. Mivel ez 1582-ben volt, a levél is 1582-ben kelt.

² Ö. SZABOLCS BARLAY, *Boldizsár Batthyány und sein Humanisten-Kreis*, MKsz, 95(1979), 247.

Mannathis fel fontal. Ezis nem ighen feyr, mynth Calabriaynak kellene lenny. Mastix io, es az colythonix. Az gerögh könvrol semmit nem monda az Naghs. embere, hanem hogh czyak hogh Naghs. vyzza kwldy. Azuthan valazt varok Naghs. Merth en azt irtham vala, hogh masat le iratnam, azuthan aztot Norinbergaba Camerariusnak, vagy Heydlbergaba Erastusnak, ky ezfelehez ieles tudos. Hogh ha tetzenek vertalnak, es ha ky nyomtatnak, haat Naghsag. dedicalnak. Ebben nagh ido telyk, az az az vertalásban, es nyomasban, merth aleg hyzem hogh egi eztendoben, vagh kettobennis kezöl megh. Azz Pannonius Epigrammakat conferaltam: ighen hamissan irthak, es megh vadnak nalam, es esmegh megh nyomtatom talam. Az Veneczey valaztrol czodalkozom, keet barathom sollicitallya, harmadik az orator Dornberger ottbenn. Ha egyeb nem lehet, hat variuk megh eo felsegeth, es irassunk esmegh, merth az erthem hogh az protocolomban nem tuddyak az ifiw secretarius-sok, mynth volt az dologh, es myben masath megh talalny. Irtham Dietrichstain uramnak, hogh ha valamit feleltenek volna, azonnal megh ielentene nekem. Nova nulla, quam quod Caes. Maiestatem expectamus ad finem huius Mensis, et quod cum liberis Imperij Civitatibus adhuc nonnulli versentur scrupuli. Flandriaba az Zerencze ide es towa ighen forgattya magath. Az Gwisius Nemzetsegh czoda praticaba volna, de ky tuddya ha igaz.

Az Camara dolgat enis sollicitalom, az comissarius relatiot Gall ma addya be az Herzognek, merth zoltham vele, es fogada mynden baratsagath.

Herzog Mathias ma Lintzbe megyhen vizza, ighen vigadanak, es vadazzanak. Aztis mondyak hogh kykeletre Maximilianust Cassara keoldy ew felsighe etc de az udvary hyrek ighen incertae.

Me V. Mag. V. humiliter commendo. 10 Septembris

V. M. servitor J[oannes] S[ambucus]

Az darab ertz nem ertz meg, hanem czak idovel valamy ertz lehet. En asphaltumnak mondanam.

Huzzar Petert es Isthvanffy az Hertzog fel hivatta, hogh bayra mentenek volt etc

A levél vallásfelekezeti, orvosgyógyászati és egyéb érdekes közléseinek tárgyalásától most eltekintek. A továbbiakban csak azokkal a részekkel foglalkozom, amelyek Zsámboky filológus-kiadói működésével vannak kapcsolatban. Szó van egy görög könyvről a levélben, amelyet korábban Zsámboky küldött el Batthyány Boldizsárnak, most pedig az visszaküldte. Zsámboky ezt le akarja másoltatni, hogy Nürnbergbe küldhesse Camerariusnak, vagy Heidelbergbe Erastusnak mint szakértőknek. Ha ők azután jónak látnák, akkor gondoskodnának a lefordíttatásáról és kinyomtatásáról. A dedikáció pedig Batthyányhoz szólna, nyilván azért, mert a fordítás és kinyomtatás költségeit neki kellett volna vállalnia. Erre nézve várta Zsámboky a dunántúli főúr válaszát. Nyilvánvaló, hogy az egyelőre ismeretlen görög

könyv tekintélyesebb mű lehetett, erre mutat a két szakértő fölsorakoztatása, és az, hogy a megjelentetéséhez Zsámboky legalább két évet tartott szükségesnek. Batthyány választát nem ismerjük. Zsámbokynak viszont a Batthyány-levéltárban még egy levele található 54267. számon, 1582. szept. 25-én keltezve. E latin nyelvű levélben ismét előhozza e kéziratot: *Librum curo describendum: exemplar vetus redderetur, cum gratiarum actione beneficijque memoria: sed ad imprimendum et versiones tempore erit opus*. Batthyányval kapcsolatban a görög kézirat sorsáról egyelőre nem tudunk többet.

Ugyanez idő tájt föltűnik viszont a külföldi barátaival való levelezésben is egy újonnan a kezébe került, őt nagyon érdeklő kézirat, amely azonosnak tűnik a Batthyányval közlöttel. 1583. március 3-án régi barátjának, Joachim Camerariusnak ír lelkesen arról a kódexről, amelyről ekkor már Peter Monau, Rudolf császár orvosa is tudott: *Credo Monavium de scriptoribus χρυσοποιίας scripsisse; responsum expectamus. Codex facilibus ad usum characteribus exaratus; quidam sapere se aliquid in hoc studio aureo putat, eo vel inspecto exclamabat: ego ut μαρτύρια οὐράνια Codicem arripiam.*³ És ugyanerről a kéziratról lehet szó a bázeli orvos-filológus Theodor Zwingerhez írott levélben is: *Si doctissimus Erastus interpretationem libri chymici rarissimi graeci, qui farrago omnium fere Veterum, qui hac de arte conscripserunt, velit, mitterem ad vos; opus plenum sacrarum arcanorum, plenum figurarum et iconum θαυμαστῶν. Non puto in ea professione fumosa quidam rarius aut absolutius, ut quidam affirmant, proditum.*⁴ Zwinger lett volna tehát a közvetítő Thomas Erastus bázeli orvosprofesszorhoz, akivel, úgy tűnik, Zsámbokynak nem volt közvetlen kapcsolata. Erre abból következtetünk, hogy a Batthyánynak írott levélben még nem tudta róla, hogy már jó ideje Bázélbe települt Heidelbergből, a Zwingerhez írott levél idején pedig – ha a dátumot jól értjük – már nem is élt. Thomas Erastust Zsámboky tehát csak műveiből ismerte, az okkult tudományokkal való kapcsolatáról azokból a munkáiból tudott, amelyek meg is voltak könyvtárában.⁵ Az említett görög kézirat nem is jutott el Bázélbe, mert még Zsámboky halála után is özvegyénél keresték. Aki úgy tájékoztatta Nicolaus Reusnert Strassburgban, hogy a kért régi alkímia-könyvet nem küldheti el Zwingernek. A könyv ugyan megvolt a megboldogult könyvtárában, de nem volt a sajátja, hanem Nádasdy (Ferenctől) vette kölcsön 200 dukát ellenében.⁶ Még 1588-ban is keresték a kéziratot, ekkor Clusius

³ Hans GERSTINGER, *Die Briefe des Johannes Sambucus (Zsamboky): 1554–1584*, Graz–Wien–Köln, 1968 (Sitzungsberichte d. Österr. Akad. d. Wiss., Philos.–Hist. Kl., 255, Bd. 274–275.).

⁴ *Uo.*, 281–283.

⁵ GULYÁS Pál, *Sámboky János könyvtára*, Bp., 1941. A minket közelebről érdeklő könyvek: Nr. 156/2, *De occultis pharmacorum potestatibus*, Basileae, 1577; Nr. 238/4, *Disputatio de auro potabili*, Basileae, 1578. Thomas Erastus és az okkult tudományok kapcsolatára lásd Lynn THORNDIKE, *A History of Magic and Experimental Science*, V, New York, 1959, 652–667.

⁶ GERSTINGER, *i. m.*, 275.

írt Camerariusnak, de nem akadtak nyomára.⁷ Nem sikerült azt meglelnie Hans Gerstingernek sem az Österreichische Nationalbibliothek Zsámboky-kódexei között.⁸

Zsámboky levelezéséből a görög kézíratra vonatkozóan meglehetősen pontos értesüléseket nyerünk. Szerzőjét ugyan nem említik, csak azt, hogy sok régi, azaz ókori auktor művének elegyes gyűjteménye. Témája a kémia vagy alkímia, közelebbről az aranycsinálás. Mindig görög nyelvűnek említik, jól olvasható írással, telve csodálatos ábrákkal. A kézirat Nádasdy Ferencé volt, ő adta kölcsön Zsámbokynak, aki viszont az ilyen témák iránt nagyon érdeklődő Batthyány Boldizsárnak mutatta meg. Tőle remélhette a kiadás költségeinek fedezését. Először másolatot akart készíttetni róla, hogy azt azután eljuttassa Thomas Erastushoz, akit meg a fordítás és kiadás munkálataira szeretett volna megnyerni. Tervét nem válthatta valóra, mert abban előbb Erastus 1583 januárjában, majd az ő 1584 júniusában bekövetkezett halála megakadályozta.

Ha a levelezésből kigyűjtött adatokat összevetjük Zsámbokynak 1583 tavaszán saját maga összeállította kiadói bibliográfiájával, akkor annak egyik tétele pontosan ráillik keresett kódexünkre: *Stephani Alexandrini opus, cum Cleopatr. Democriti, Pelagii, Hostiani περι χρυσοποιίας de multis secretis volumen propediem vertendum, edendumque mittet.*⁹ Ez a kézirat viszont Zsámboky könyveinek leltározásakor 1587-ben még házánál megvolt, és a következőképpen írták le: Στεφάνου Ἀλεξανδρέως οἰκουμεικοῦ φιλοσόφου καὶ διδασκάλου τῆς μεγάλης καὶ ἱερᾶς ταύτης [τῆς] τέχνης περι χρυσοποιίας πρᾶξις ἐν θεῷ πρώτη.¹⁰

Az Österreichische Nationalbibliothek görög kézíratai között Herbert Hunger katalógusa szerint Stephanus Alexandrinus és társai *περι χρυδοποιίας* című gyűjteményes munkájából két példány található Med. gr. 2, illetve Med. gr. 3 számon.¹¹ A két azonos tartalmú és kiállítású kódexben megtalálhatók mindazon aranycsinálással foglalkozó szerzők, akiknek kiadását Zsámboky bibliográfiájában bejelentette. A gondos kiállítású kéziratokat sok helyen látták el ábrákkal és illusztrációkkal, így például az olvasztókemencék rajzával is. A kolofon szerint mindkettő Velencében készült 1564-ben, ugyanazon scriptor műhelyében:

⁷ Clusius Joachim Camerariusnak, Bécs, 1588. május 10. ... *Illustrissimus dominus de Batthyan, cujus saepius in Pannonicis memini, superiore mense hic fuit: is me oravit, ut abs te percontarer an adhuc habebas manuscriptum exemplar graecum de Chymia agens, quod a Domino Sambuco piae memoriae aliquando acceperis. Sambucus enim ab eo ante habuit, et tibi se misisse dixit, quod neminem nosset ad id exemplar latino sermone exprimendum aptiorem. Id exemplar sibi cuperet restitui, cum ipsius non sit, sed ab alio magnifico Viro mituum acceperit.* F. W. T. HUNGER, *Charles de l'Escluse*, II, 's-Gravenhage, 1943, 423. Az adatot Klaniczay Tibornak köszönöm.

⁸ GERSTINGER, *i. m.*, 275. „Unter den S.-HSS der Österr. Nationalbibliothek ist eine solche nicht nachweisbar.”

⁹ *Catalogus librorum quos Ioan. Sambucus vel suos typis edidit, vel bibliothecae aliena pignora prodidit, vel praecipue adhuc divulganda prae manibus habet*, lásd BORSA Gedeon, James E. WALSH, *Eine gedruckte Selbstbibliographie von Johannes Sambucus*, MKSz, 81(1965), 128–133.

¹⁰ GULYÁS, *i. m.*, Nr. 1291/I.

¹¹ Herbert HUNGER, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*, II, Wien, 1969, 41–46. A kódexek értékelő és részletező leírását adja *Catalogues des manuscrits alchimiques grecs*, IV, Brüsszel, 1924–1932, 3–46 (nem láttam).

Kornéliosz Murmurisz másolta őket. A papír vízjele is mindkét kódexben csaknem végig azonos. Herbert Hunger egy kéztől származónak, azonos időből keletkezettnek tartja őket. Ismeretes, hogy a velencei másoló ezekben az években, nyilván a kereslethez alkalmazkodva, ugyanezen kéziratból több másolatot is készített.¹² Véletlen vagy még inkább a nagy érdeklődés következtében került belőlük két példány is a bécsi könyvtárba. Igen nehéz annak eldöntése, hogy melyik lehet a Zsámboky-könyvtárból való, azaz a Nádasdy Ferencnek vissza nem juttatott példány. Magukon a kódexeken erre utaló jel nem található. Mivel a Stephanus-kézirat nem volt Zsámboky tulajdona, tulajdonbejegyzése nem is lehetett benne. Csak a Zsámboky-gyűjtemény sorsát ismerve kockáztathatjuk meg föltevésünket, hogy valószínűleg a Med. gr. 2 a keresett kézirat. Ez ugyanis Sebastian Tengenageltől jutott a könyvtárba, aki Hugo Blotius utódként rendezte a század végén az Udvari Könyvtár anyagát. Az ő hagyatékából 58 görög kézirat került (vissza) a könyvtárba, ebből 51 bizonyíthatóan Zsámboky gyűjteményéből származott.

Zsámboky terve a görög kézirat latin fordításának közreadásáról nem valósulhatott meg. Ma az Österreichische Nationalbibliothekban mégis három, latinra fordított változatát is őrzik. Mindhárom a XVII. század elején készült, akkor, amikor az okkult tudományoknak és az aranycsinálásnak a királyi udvarban nagy keletje volt.¹³

A Batthyányhoz írott levélben Zsámboky Janus Pannonius epigrammáit is említi. Úgy tűnik, hogy egy új kézirat került a kezébe, és azt vetette össze, talán 1569-es kiadásával. A kézirat ugyan hibásnak bizonyult, de mivel több, talán addig még ki nem adott epigrammát is tartalmazott, fontolgatta egy újabb kiadás lehetőségét. Zsámboky szűkszavú közlése nem sok föltételezést enged. Az epigrammák bővebb gyűjteménye 1666-ig a török alatt lévő Budán volt. Egy, ezzel a kézirattal valamiképpen rokon változat viszont közkezen forgott az országban, Szamosközy István is lemásolta.¹⁴ A Zsámboky tulajdonában volt kéziratról nem tudunk semmit. A kiadás gondolatával nem foglalkozott komolyabban, mert a bibliográfiájában sem szerepeltette. Utolsó éveinek minden figyelme a görög alkímia-kézirat közreadására irányult.

¹² Marie VOGEL, Victor GARDTHAUSEN, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Hildesheim, 1966, 233–234.

¹³ Cod. 11427, 11453, 11456.

¹⁴ CSAPODI Csaba, *A Janus Pannonius-szöveg-hagyomány*, Bp., 1981, 12. Szamosközy Janus-kézirata az OSZK-ban: Fol. Lat. 3962.

